

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

A. GERGELY ANDRÁS

„Megapolitika”, mikropolitika és virtuális kisebbségiség

(Hozzászólás Gombár Csaba tanulmányához)

Elöljáróban engedtessek meg két élményszintű közelítést.

1. „Határok”. Egy posztgraduális kurzus címe a kilencvenes évek elején, Párizsban, a társadalomtudományok akadémiaján.

Határok – a határait elvesztő-elmosó Európa, a migrációs tömegek szabdalta Európa egyik, talán leghatártalanabbul soknemzetiségű fővárosában. Határok – természetiek, gazdaságiak, politikaiak, nemzetiek, földrajziak, kulturálisak; spirituálisak, mint a vallások határai, fizikaiak, mint az emberközi távolságok, biológiaiak, mint az emberi bőr, amely a „külsőt” és a pszichés-materiális „belső” választja el.

A határok elemzői Emmanuel Terray és antropológus munkatársai, doktoranduszai voltak, javarészt a jeles Georges Balandier tanítványai és kollégái. Időtlen tájak, időtlen problémák, s az „időtlenül” létező társadalmi ember kutatói. A határokat átszelő egyiptomi tevekaraván-útvonalak, a dél-amerikai folyóvölgyi törzsi kereskedelem mozgáspályái, a vallási örökségek és eretnenségek térbeli dimenziói, az egészségfelfogás időbeli változásai..., meg hasonló, elvársolt témák. Az etnikum, a politikum és a faj határain, az ember rejtett és kitarulkozó dimenzióiban. Egyaránt talapzatot lelve politika-, mentalitás-, vallás-, gazdaság- és társadalomtörténetben, múltban, mában és jövőben. Mélyebben, megértőbben, résztvevőbben felfogott emberi dimenziók. Gombár Csabától lopva a dikciót: premodern és posztmodern jelenségek. Szárnyait bontogató antropológia.

2. Rossz vitatkozó vagyok, több szempontból is. Tisztelem minden valódi gondolkodó és merengő öntörvényű logikáját, gondolatmenetét, ám mégis meghökkenően szubjektívan olvasom ki belőle mindazt, amit továbbgondolhatónak tartok. Legszívesebben parciális kérdése-

ken rágódom, olyanokon, amelyek „kilógnak” valamely konzisztens logikából, amelyek fölött mások szívesen elsiklanak, vagy amelyekre maga a szerző is csak azért nem tett hangsúlyt, mert minden szava mégsem lehet hangsúlyos. Tehát diszkurzív módon közelíték a vitatnivalóhoz, s magamban is csillagrendszerűen szétartó, laza szállal egymáshoz kapcsolódó asszociációkkal egészítem ki a szerző fejtegetéseit.

Így tettem Gombár írásával is.

Ézért, bárha eredendően egyetértek Gombár Csaba politika-definíciójával, a politikai alrendszerrel és „a politikáról” elénk tált véleményével, már az első oldalakon is fönnakadok. Azt írja Gombár, a legkevésbé sem kíván dialógust folytatni az úgynevezett „etnikai vagy szűkebb értelemben vett nemzeti identitás elmélyítésének, egyneműsítésének, erősítésének módjairól, mert ezt a nélkülem is elharapódzó jelenséget meglehetősen ellentmondásosnak és veszélyesnek tekintem”.

Mármost itt nem értem, hogyan is vonható össze az etnikai és a nemzeti identitás, miközben az előbbi mikroszintű is lehet, sőt jobbra lokális és intim szokott lenni, az utóbbi pedig mint cél, keret és eszköz csakis makroszinten létezett. Az elmélyítés, az egyneműsítés hatalmi aktusa egyféle, az erősítés azonban igencsak más szinten jelentkezik, utóbbiban ugyanis benne rejlik a kisebbségi szorongatottság egyik védekező reflexe, viszonzválasza is, amely a túlélést, az etnikum megmaradását szolgálhatja. (A maga módján „mindenki kisebbségi” – erről írtam már egyszer az *Élet és Irodalom* 1990. július 13-i és 20-i számában.)

Azután, még ugyancsak az első oldalakon a „galoppozó etnikai szemlélet” kerül Csaba tollára. De hisz a kulturális és politikai szeparatizmus nemcsak egy útjáról lesiklott nemzetnek vagy népesség tömegnek intoleráns megnyilvánulása, s nemcsak egy félrevezetett makroközösség romboló megmozdulása lehet, hanem egészséges megmaradás, önvédelmi célzatosságú bezáródás, túlélő egzisztálás építő eleme is – s erről ekként is vall például a külhoni magyarság. Olykor egyszerűen csak szakkifejezések kérdése, hogy a nüansznyi különbségek megnevezhetők-e egyáltalán: „a vulkanizálódó etnikai kérdések egyszerre fogalmazódnak meg premodern terminusokban és posztmodern érzülettel fűtött kategóriákban” – írja Gombár, s ebben igen igaza van; de igazába beleértendő, hogy a babilóni, izraeli, asszír vagy más premodern államokban éppúgy megvoltak az etnoregionális mozgások és struktúrák, csak akkortájt másként nevezték ezeket, holott ugyanúgy „globális migrációk” és „posztmodern” érzületek határozták meg (erről avatottan ír Komoróczy Géza a „Bezárkózás a nemzeti hagyományba” című kötetében, Arthur Koestler a „A tizenharmadik törzs”-ben, vagy H. S. Maine az „Ósi jog”-ban), mint a mai fundamentalizmusokat, archaizmusokat. Sőt: talán a népvándorláskori globális mozgások, majd a keresztesháborúk, pogromok története, később az afrikai, ázsiai és az amerikai gyarmatosítások, utóbb az Újvilág fejlődéstörténete vagy napjaink iszlám terjeszkedése is ugyan-

arról a multikulturális konfliktusképződésről, globális érdekek és lokális védekezések egymásnak-feszüléséről szól (B. Anderson cikke ezt pompásan illusztrálja a 2000 1994 februárjában megjelent írásában).

Míndemellett abban, amit Gombár Csaba sokoldalúan érvelve és példákból építkezve alapvetésként megfogalmaz, mélyen igaza van. Valóban korunk egyik betegsége az etnopolitika, s különösen a „fajpolitika” értelmében. Viszont az, hogy az etnopolitika és a biopolitika fogalmát oly elegánsan egymásra csúsztatja, már kevésbé tölt el örömmel. Miért?

1. Az etnopolitika mint államnacionalizmus igen veszélyes korjelenség. Azonban az etnopolitika mint kulturális értéktartalmakat hordozó reflex, más tartalmú is. Ha már posztmodernül közelítünk: talán csak szimpla, rossz vagy nehezen elfogadható válasz ez arra, hogy a világ sora az elmúlt negyedszázadban az egyetemesedés, a globalizálódás felé ment el, s mind a hatékonyság, mind a racionalitás tőkeerővé és hatalommá transzformált más változatai sokszor emberellenesek lettek. Az etnopolitika részben talán felelet (vagy Bíró A. Zoltán értelmében „feleletkereső kulturális” válasz) arra, hogy a makrotörténekekből oly nagy mértékben kimaradó ember, a maga kollektivitásában, társadalmiságában elmagányosodó egyén vissza próbál térni a mikroszintű vagy annál is intímebb szférába, a maga sokfelől fenyegetett biológikumába, ontologikus miliőjébe, „Kis Történetébe”. A „megapolitikák” korszakában, a sokszintű, multikulturális világban az egyetlen, amit megfoghatóan, biztosan érzékelhet még, az az etnikum, az identitású, értékű, és lét-centrikus önfelfogás. Ez hordozza a származási, kisközösségi hovátartozást, a társadalmi tér változásában meglett kapaszkodót, a hozott-örökölt-követett mintákat, a saját helyzet relatív definíciójának esélyét. Vagy akár a B. Anderson-féle „távolsági nacionalizmust” is.

2. Az etnopolitika állami-intézményi szinten (ne kerüljessük a szót): fajpolitika. Gombár is ezt mondja, csak mentegetni próbálja megértő racionalitással, toleráns bölcsességgel. A magyar etnikai identitás állampolitikailag is gerjesztett és etnikai külpolitikába hajló intézményesülése pedig teljességgel irracionális. A nemzetpolitika generálása azon a századvégen, amidőn a nemzetek nagy egységei látszatuk és lényegük szerint szétesnek, totális anakronizmus. Az esetben, mint Sajó András elemzi (lásd 2000. 1994/4.), ha a polgári demokráciák keletkezésének útja a nemzetállam, ez elkerülhetetlen út, s legjobb esetben is csupán veszélyeire figyelmeztethetünk.

Elgondolásom szerint az etnopolitika lehet a kisállami nyomorúság korántsem makropolitikai szintű következménye is: Belgium, Hollandia, Dánia, Skócia, Svájc és Kelet-Európa egy sor állama küzd most is azzal, hogy véget ért a birodalmi méretű hamis integrációk kora, a szervezett népcserék, államilag bujtogatott pogromok ideje, s most van itt az esélye önmagára, identitása elemi részeire találni. Mint a nagy, romantikus szimfóniák, programzenék után a repetitív zenének, a

hang, a zörej mint jelentés átértelmezésének, most van itt a személyes és kisközösségi öndefiníció ideje is. Az etnopolitika nem kizárólag a megkésett vagy retardált kultúrállam politikája lehet, hanem a soknépű hagyományra támaszkodó, sokféleségét konstatáló, etnikai határok mentén a kultúrák közti összhangot kereső szerep is. Nem államszerep, nem autoritás-szerep, hanem a posztmodern politikai tolerancia lehetősége. Az etnopolitika lehetne a kulturális harmónia, az elfogadott kölcsönhatások, az egyensúly, a béke politikája is, ha... Ha nem szólna bele minduntalan a biopolitika, amely Róma fennségén, a francia forradalom testvériségén, az oroszosítás lendületén, a nagybirodalmak (Nagy-Szerbia, Nagy-Románia, Nagy-Magyarország, Nagy-Frízöld stb.) megalkotásának lázán, a kreált népszövetségeken és más áramlatokon mindig eljutott a kisebbségi másság jogának megkérdőjelezéséhez és tiltásához. De a csoportszintű vagy kisközösségi identitás még nem azonos a makro- és megapolitikai szinten rögzült biológiai prioritásrendszerrel.

Tökéletesen osztom Gombár modernizációval és európai haladás-fogalommal kapcsolatos kételyeit. Az elmúlt évtizedben magyarul is megjelent, s a nyugati világot másfél évtizede foglalkoztató kríziselemlétek, politológiai elemzések, megatrendek, antropológiai alapművek és társadalomtörténeti értekezések ugyancsak egy sor ellenérzést, kritikai attitűdöt vonultattak föl (hogy ne utaljak itt másokra, Huizinga, Clifford Geertz, Habermas, Jacques Derrida, F. A. Hayek, Fehér-Heller, Vajda Mihály, R. Rorty, J.-F. Lyotard, Descola-Lenclud-Severi-Taylor, S. Amin, I. Wallerstein, R. Aron, M. Crozier, G. Balandier stb. munkáira gondolok hirtelen). S nem tudok nem örülni Fehér Ferenc és Heller Ágnes impozáns biopolitika-elméletének, amely, mint például a kilencvenes évek elejének francia könyvkiadásában tapasztaltam, igencsak vastkos, markáns irányzata korunk elemzéseinek. S ugyancsak örvendek a Gombár idézte Enyedi György-féle új térintegrációs trendek említésének, mert magam is úgy vélem, az etnikai-regionális tér-átrendeződés kikerülhetetlen kérdése korszakunknak, akkor is, ha etnikai csoportok lázadásából származó konfliktusokat kell kezelni, s akkor is, ha az európai és harmadik világbeli új integrációk jelentenek korszakos kihívást. Mintegy fél évtizede már ezt ragozom én is, különféle cikkekben, tanulmányokban, s úgy vélem, hogy a makropolitikák korszakát elkerülhetetlenül fölvaltja ezen az ezredfordulón a mikropolitikák korszaka, azzal együtt is, hogy az etnikumok nemcsak egymás ellen kelnek föl vagy kelnek ki, hanem mindenképp az államok ellen, az állam mint integrációs forma, mint térbeli határokat magasztó intézmény, mint a kultúrák határait más, gazdasági, politikai vagy éppen katonai racionalitások alapján megvono erőhatalom korlátosságá ellen. Úgy gondolom, a kérdés lényege nem a természetes szeparatizmusok kialakulása, mert ezek mindig is voltak, lesznek, kell is hogy legyenek, hanem a militáns és korántsem toleráns kulturális szeparatizmusok, kirekesztések és kolonizációk

eltervezése, végrehajtása, s mindennek szükségessége valamely teleologikus cél, hatékonyság, vezérelv érdekében. De erről később...

Abban viszont már vitakoznék Gombárral, hogy az etnokrácia mindenkor a többségi uralomviselők erőfölényének képviselőjét jelenti-e, s az etnokrata kizárólagosan az etnosz „elvei” szerint működött-e (a modern uralmi egyensúlytalanságok között) a saját hatalmi berendezkedést. Ha így volna, ellenerők és elleneszközök is volnának (mint erről Bíró A. Zoltán is ír) – de nemigen vannak, hacsak a polgárháborúkat nem nyilvánítjuk annak. Úgy értékelem magam is, hogy a kisebbségi jogérvényesülések mindenhol a világon sérelmesek, kirekesztettek, vitatottak és megnehezítettek – ez valóban kulcsprobléma az Egyesült Államokban is, emlékezzünk csak a tavalyi gettőlázadásra, Los Angeles égésére és idézzük föl az etnikai problémák szakirodalmának közelmúlt negyedszázados gyarodását (E. Gellnertől, Tiryakian-Rogowskyn át, Mullard, Glazer, Walzer, Kantowitz, Horowitz, Muynihan, Passeron, Chaliand, Bourdieu és mások munkáin). Kétségtelen, hogy a modern uralmi racionalitások, s azoknak technokratikus, logokratikus, bürokratikus vagy politokratikus képviselői mindenkor a demokratikus berendezkedés intézményrendszerére hivatkoznak, s az érdekképviselők nyilvánosságát tekintik valamely létező identitás kifejeződési lehetőségének – egyben korlátjának is. S éppen ez az, ami szerintem sántít. Létezik ugyanis nem legitim etnoszféra is, amely mindenkor védekezésre szorul, főként, ha a „többségi” demokrácia elvei korlátozzák, s intézményesen akadályozzák egzisztenciáját.

S ezen a ponton, ahol Gombár az önmagát újmodern hatalomként definiáló, az etnikai egyneműség fikciójával uralmi eszközt kreáló, a „mi kutyánk kölyke” elv alapján működni kezdő állampolitikai értéknormáról beszél, itt kell vitába szálljak vagy pontosítsak. Egyfelől Gombár is tisztán láttatja, hogy minden ilyenfajta próbálkozás eredendően ellentmond mindennemű becsületes demokrácia-fogalmunknak, s annál veszélyesebb, minél hatékonyabb, minél intézményesebb vagy minél nyíltabb-nyilvánosabb. De úgy hiszem, lényegében a nacionalizmusról beszél, a szó klasszikus tartalmát már részben elveszítő, modernizált eszköztárával még veszélyesebbé váló „nackózásról”, amely Trianon térségében is évszázadok óta teret hódít, s amely épp a társadalomszerveződés szocialista típusú modelljének sikertelensége miatt még vehemensebben kerül napvilágra (lásd M. Agursky elemzését az orosz nacionalizmusról, 1994), mint holmi feudális korszakban, amelyben a legtermészetesebb állapot volt az etnikai sokféleség, illetve amelyben a társadalmi függésrendet számos legalább ilyen fontos hűbérviszony tette virtuálisan és ténylegesen is tagoltabbá.

Másfelől Gombár Csaba itt – értelmezésem szerint – leginkább a nemzeti köntösben, kacagányban és hajdúsági kajlabajusszal kormányra lépő MDF magyarság-ideológiát bírálja, illetve a megfelelő attribútumokkal fölszerelt román, cseh, szlovák, ukrán stb. uralomviselőket, akik éppoly makrancosan esküsznek a demokráciára, mint a

legvehemensebb caudillizmus, katonai diktatúra vagy fasizmus megteremtői. Az álnemzeti képződményről van tehát itt szó, a korszerűtlen, sem államnemzeti, sem kultúrnemzeti mivoltában nemkívánatos berendezkedésről, amelyet a térség országai minduntalan egymás ellen fordítanak, amikor csak tehetik, s öndefiníciójuk alapját mindenkor a mások másságának leszólása, az ellenségképek kialakítása adja. S mindezen országok uralkodó (még csak nem is technokrata, bürokrata vagy logokrata) körei valóban esküsznek a demokráciára – de aligha csak arra: ténylegesen inkább egy történelmi főszerep víziójával reprezentálnak. Viszont e modern „uralmi irracionalitás” még korántsem elegendő, korántsem igazi jogosultság a kizárásos etnopolitikára vagy egy legitimált fajelméletre, főként akkor nem, ha csupán arra szolgál, hogy elfedje a valóságos társadalmi deklasszáció, a politikai válság vagy perspektívátlanság élményét. A vicc az, hogy épp ezekben a volt szocialista országokban, amelyekben a rendszerváltoztatással együtt járt a megerősödött etnikai konfliktusosság, épp ezekben alakítanak ki hatékonyságmentes intézményeket az etnikai problémák kezelésére, épp ezekben oldják meg a „demokratizálódás” szellemében, hogy szakigazgatási, államrendészeti, szociálpolitikai, minisztériális (sőt hovatovább tudományos) kezelésmódja is legyen az etnikai másság kiváltotta válsághelyzeteknek.

Gombár az etnopolitikában az etnokratikus politizálás veszélyét látja – joggal. Vélekedésem szerint azonban ez még nem jelenti egyúttal azt is, hogy az „etnokrácia inherens, a karizmatikus uralomra visszaütő intézményellenessége” alakul ki. Több okból is leegyszerűsítés ez. Milyen intézményről van szó? Kikérőli? S vajon az intézmény (gondolom, az államiakról, az institucionalizálódottakról van szó) legitimálhatná az etnikai identitásokat? Vagy fordítva: az etnikus identitás képviselőit teremtődnének egyes intézmények? Amelyek azután legitimálhatnák a kormányzati működést...? Vagy miként...?

Engedtessek meg itt egy rövid kitérőt. A politikai antropológia klasszikus és modern kutatói egyaránt két szférát (a politikai akciórendszer, illetve folyamatot, és a társadalmak belső politikai erőviszonyainak egyensúlyteremtő lehetőségét) tanulmányozva jutottak oda, hogy megkülönböztették a politikai osztottság és a társadalom viszonyában a politikai és a nempolitikai szerepek közötti strukturális különbségeket, a politikai szerepek közötti funkcionális különbségek rendszerét, valamint e politikai szerepkörök speciálisan elkülönülő fajtáit (Easton 1959). Tanulságos ennek alapján a modern társadalmakat is úgy tekinteni, mint amelyek eredendően a kényszer kizárására törekvő és a konszenzusok, a közmegegyezések érvényesülését biztosítani próbáló berendezkedések lennének, amelyeknek egyensúlyteremtő működését épp az intézmények hivatottak biztosítani. A törzsi és a modern társadalmakban egyaránt jelen van a szimbolikus legitímáció, az állam mint elidegenült entitás érdekeinek képviselője, a makrotársadalom mint relatív egész kollektív védelme a külső behatásokkal szemben stb. Ezeket a jelenségeket a politikatudomány

hajlamos struktúra-specifikusként vizsgálni, a politikai antropológia pedig evidensen etno-specifikusként elemzi. Az utóbbiba viszont beletartozik az is, hogy az antropológia a nem intézményesült társadalmi szférában éppoly komplex egészet képes érzékelni, mint az államasult, intézményesült milióban. A „történelemelőtti” társadalmakban (vagy mondjunk inkább államnélkülit) a politikai intézményiség nem tisztán elkülöníthető a gazdasági, cserekapcsolati, rokonsági rendszerbeli, származási vagy épp szexuális intézményektől (hogy csak kettőt említsek: a B. Malinowski által leírt Kula-kör, vagy a Róheim Géza elemezte „csurunga” is ilyen), amelyek központi, társadalomszervező jelentőségükkel meghatározzák még a hatalomgyakorlók személyét is), de aligha tagadhatjuk, hogy a gazdasági világrendszer kialakulása, a multinacionális szférák megerősödése, a „világtársadalom” kezdetei ma már illúzióvá teszik az öntörvényű, országon belüli állami intézményesültséget. Nem beszélve arról, amire most nincs módom kitérni, de számos kutató le is írta már, hogy az új társadalmi mozgalmak egyik korántsem mellékes formája épp az etnoregionális mozgás, amely határok fölött és határok alatt, kultúrák és népek közötti kommunikációban, interetnikus kölcsönhatásokban és preferenciákban mutatkozik meg – szinte teljesen függetlenül az államok etnikai-politikai önképétől, intézményeitől, érdekképviselésétől, demokratikus vagy más berendezkedésétől. Pontosabban: nem függetlenül az államoktól, hanem az államok ellen.

Emiatt úgy gondolom, lassan már nem az a kérdés, hogy az államok képesek vagy hajlandók-e politikai legitimitást ajándékozni az etnikai törekvéseknek (mint az Svédországban, Írországban, Quebecben, Itáliában, Spanyolországban stb. történt), hanem hogy elsöprik-e az etnikai kihívások az államberendezkedést (mint ahogy a szétesett Jugoszlávia, a Szovjetunió, Irán, Marokkó, Dél-Afrika stb. példái bizonyítják).

Összességében korántsem csak arról van itt szó, hogy „intézményelenség” dolgozik az etnocentrikus gondolkodásban, hanem hogy egyértelmű államellenesség, fennhatóság-ellenesség, amely nem veti el a karizmatikus uralom kritériumait, csupán másként értelmezi azokat. Sőt: pontosan úgy, hogy szükség van a hucul, morva és kasub uralmi intézményekre, etnikai képviselőre, másként is gondolkodó, kisebbségi identitást is elfogadó kormányzati mentalitásra. Egyúttal arra is, hogy senki, sem a többségi állam képviselője, sem a kisebbségé ne élhessen vissza a populizmus pártos eszköztárával. Gombárnak abban igaza van, hogy a populizmusok etnokratái nemcsak veszélyesek lehetnek, de – teszem hozzá – ők nemcsak a demokratikus intézményeket romboló, ellehetetlenítő „premodern” vezetők, hanem hardószonokok, olcsó demagógok, fajelmélencek is (lásd a Ceausescu-irodalmat 1990 után, vagy Kiss Balázs és Végh Antal Csurka-elemzését a minapi publikációkban, avagy a Meciarról kialakult szlovák és magyar visszhangot); esetükben premodern helyett inkább antimodern aktorokról lehetne beszélni.

Úgy gondolom, az etnokrácia lehet egy kisebbségi etnikum politikai berendezkedése is. Mennyiben? Amennyiben védekező, szorultságában „muszáj-emberséget” kifejlesztő, tűrést és illegalitást szükségessé tévő. Persze épp a fokozott szorongatottság miatt olykor pártolhatatlanul gravaminális, revansra vágyó, megtorló indulatú, ami már korántsem fogadható el megértéssel, toleranciával, demokratikus gesztussal (s itt Csepeli fontos megállapításain túl utalnunk kell Sumnerre, Jászira, Bibó Istvánra vagy a román antropológusra, Vintila Mihailescura, aki szerint az identitás és az „idegentermelés” összefügg, mert a kapcsolatbeli, szimbolikus és archaikus mintákat elveszítettük, megmaradtak viszont a térbeliség dimenziói, amelyek a „mi” és az „ők” közé újra meg újra fölépülő falak, határok formájában testesítik meg a másságról való képünket és az önazonosságba vetett hitünket – lásd Mihailescu 1993: 34–35).

Mint Gombár joggal megjegyzi, a „kisebbségek” és a „mások” lassan az etnikai kisebbségekkel szinonim jelentést kapnak mindennapi szóhasználatunkban. Bizonyos értelemben ez nem is baj. A kisebbség, a másság tolerálása egyazon gyökerű, a kisebbség és a „másik csoport” egyazon determinizmus terméke. Sokféle szimbolikus politikai és történeti oka lehet ennek, én itt csupán azt emelném ki, hogy a látszatdemokráciákban mind elnyomottságuk, mind tudomásul-nemvett-ségük, mind kulturális homogenizáltságuk, eredendő depriváltságuk, formáldemokratikus „támogatottságuk” (lásd intézményesített nemzetiségi képviselők), szegyenként örökölt „bűnös” másságuk stb. olyan szintű volt, hogy azt megelégtették. S miközben az „identitáshígulás” korunk etnikumkutatóinak, néprajzosainak, antropológusainak, szociálpszichológusainak keserű tapasztalata (lásd B. Voutat, D. Passeron, C. Geertz, E. M’Bokolo, H. Mendras stb.), az átmeneti, rendszerváltó társadalmak törekény és kezdetleges alkotmányosodási folyamatán hirtelen átüt a bázisdemokratikus törekvések, mikroidentitások jelentkezésének ereje. S hadj jegyezzem meg gonoszul, korántsem tudományos igazsággként, inkább kortárs impresszióként: nem „a” szerb és „a” bosnyák, nem „a” volt kommunista és „a” mai legitimista, nem „a” fekete királyságok és „a” puccsal hatalomra került tábornokok sora ütközik meg a polgárháborúban, hanem inkább azok, akiknek a hatalomhoz jutásban semmiféle etnikai (és emberi, vallási, anyagi, területi, politikai alárendeltségi stb.) áldozat nem drága.

Azt kérdezi Gombár (nyolc történetéből a másodikban), hogy „akkor hát multikulturalizmus vagy kulturális szeparatizmus?”. Szerintem e kérdés sosem vagylagos. Ezek összetartoznak. A kisebbség mindig védekező, még ha olykor igazságtalanul támad is, mert eredendő hátrányban van, mert státusa az örök alárendeltség. Harc a létjogért, a mindig nagyobbak ellen, a jogos identitásért. A kisebbség nem a kollektív kisebbségjogért küzd, ezt csak azok találják ki neki, akik többletjogokkal fölruháztak; hanem a perszonális jogért, a kulturális másság jogáért, a személyiség önvédelmi jogáért. Hogy

lehessenek saját korlátai jogiak és szokásjogiak, tradíciókban rögzítettek és hagyománykötöttek, a modernitást (a minden áron valót) vitatóak, archaikusak és posztmodernek, strukturálisak és biológiaiak, és így tovább.

A következő példaszövegben Gombár számomra már egyértelműen arról szól, ami az etnokratikus államhatalom kialakulásában minálunk korélmény lehet, hogy ugyanis mai vagy történeti példák sorjáznak az ember egyéni, személyiségi jogai elleni támadásról, akárha hordópolitikusa vagy külügyminiszter, pártelnök vagy árpádsávos legény hangoztatja is. A magyarkodó, nacionalista töltetű, etnocentrikus identitástudat vagy az uszító jobboldali, restauratív eszmerészség éppúgy veszélyes és ízléstelen, mint ahogy viszolyogtató a kiszorítósi az etnikus elvű pártképződés esetében vagy ellenében. Az is tapasztalat, hogy olykor a fölvetett, kölcsönkapott identitás erősebb is lehet, mint a hozott, örökölt. A dél-franciaországi gasconoknál találtam olyan intézményes képviselőket, pártban vagy mozgalomban gondolkodókat, akik egy kistáji vagy regionális mozgalom élére kíváncsoztak – spanyol vagy olasz származásuk ellenére. Illetve: éppen azért; apjuk korosztálya ugyanis a Franco- és Mussolini-korszakban menekült el hazájából, s talált munkára, hazára a gasconok lankáin, akik közt megtanulta a korántsem oly távoli nyelvet, hordani kezdte a népviseletet, s fölvette az új identitást, amelyet most egy második generáció már kardosabban képvisel, mint a valóban gascon etnikai csoport (Benedict Anderson egy sor ilyen esetre hoz példát a 2000 című folyóirat 1994. évi második számában).

Mindenesetre az etnopolitika mint revanspolitika, mint restaurációs stratégia, mint új holocaustok eszköze nem azonos a kulturális, biológiai, történeti, mentális, lokális vagy csoportidentitás-tudattal. De etnopolitikát „bevezetni” sem a kisebbségnek áll módjában, jogában, hanem az elnyomónak, a megbélyegzőnek, a kiváltságoltnak (s az Egyesült Államokban ugyanúgy, mint Besszarábiában vagy Izmirben, Békéscsabán vagy Brassóban). Ezek mindenütt a hatalmi praktikák, uralmi érdekracionalitások, látszat-plurális rendezőelvek kérdései – s nem utolsósorban jólét, tolerancia, politikai kultúra, mentális tradíció, jogegyenlőség, tájékozottság, értékrend és pozicionáltság függvényei.

Az etnikai öncélúság és a demokratikus sokszólamúság valóban összeegyeztethetetlen, ebben Gombárral egyetértek. De a polifóniában tiszta hangon együtt szólni csakis az képes, akinek identitása egészséges, nem korlátozott, hanem kiegyensúlyozott. Normális életvilágban az etnikus másságnak deklarálására csakis szorongatott helyzetben, korlátozott szabadságban vagy félelemben van szüksége. Az „etnopolitikai” intézmény kialakítása mint igény is csak valakik ellen, védekezésül kaphat fölmentést, s minél kevésbé militáns, annál inkább, továbbá minél kevesebb „demokratikus deficitet” hoz létre, annál könnyebben kaphatja ezt. Ilyen jelenség például az etnikai reneszánsz is, amely (néhány, bizonyára meglévő hangsúlybeli túlzást leszámítva) valóban újraéledése volt az etnoszoknak, s nem utolsósorban éppen

annak újrafölismeréseként, hogy az államfejlődés racionális és teleologikus nyomulását a nagy nemzeti forradalmak óta kíséri a másságok „demokratikus” elnyomása, s ha most az állameszélyesség problémájáról, a hatékonyság és legitimitás modernkori konfliktusairól van szó, akkor igenis tér nyílik ama máskéntgondolkodás és más-identitás megfogalmazásának is, amely az uralkodó eszmék államiság-kori történetében valahogy hátrányos helyzetbe került. Az államalkotó racionalizmus prédikálta egyetemesség például Franciaországban fől-számolta a tájnyelveket a nemzeti fejlődés nevében, megszüntette az etnikai szimbólumokat a nagy glóár dicsősége kedvéért, fől-szaggatta a szerves másságot, elkente a területi önállóságot, központosította az igazgatást, a közlekedést és sok egyebet is. Ugyanez a centralizált állameszélyesség a Szovjetunióban és csatolt vidékein elmaszatolta a mikro- és makroszintű diskurzusokat, államosította az etnikumokat is, Indiában és Dél-Afrikában is utat nyitott a törzsi szintű agresszió „közpolitikai” státusnyerésének, s folytathatnánk még az etnikai mizériák tájféldrajzának ismertetését... De elég itt annyi, hogy megtörtént (és ma is folyamatosan történik) mindez, egyszerűen mert az etnikai létminőség más gyökerű, más célú, más okságú volt (lásd ehhez Descola 1993). S e történések minősítéséhez tudni érdemes, hogy a bensőségebb, lokális (mondjuk törzsi) konfliktusok éppen a diskurzusok miniatúr volta következtében „reteszelődnék el”, anélkül, hogy generális válsággá bonyolódnának. „Vad” törzsi háborúk állnak még ma is abból, hogy két „ellenséges” törzs nekikészülődik, háborút hirdet, hadat üzen, kifesti magát, fegyvert gyárt, kivonul a határfolyó partjára, majd sűrű ökölrázás, éneklés és skandalás, mi több, néhány dárda folyóba hajítása formájában „megverekszik” az ellenséggel. Ezt a „vadság korában” élő „primitív” törzsi háborút érdemes összevetni mondjuk a kaukázusi, moszkvai vagy szarajevói csatározásokkal, a nemzeti és multinacionális fegyverkereskedelemmel stb...

Tehát úgy gondolom, igenis kell, hogy az elvont racionalitás, célokság, állampolitika vagy hatalmi érdekracionalitás ellenében (de mellette, érte is!) egzisztálhassanak mikroszintű konszenzusok, „pince-szintű magátólértetődőségek”, etnikus identitásban megfogalmazott másságtudatok. De nyilván csak addig, ameddig kombattáns tömegként a körükön kívül eső nagyobb többségeket legyűrni nem törekszenek. S hogy ez ne történhessen meg, ezért is szükség lehet etnopolitikára, amely ebben az értelemben az etnikumok kezelésének vagy egyszerűen csak megismerésének, elfogadásának, tolerálásának eszköze, lehetősége lenne.

Való igaz, hogy ha az állampolitikai szférába kerülnek az etnikai kérdések, megnő a veszélye minden konfliktus etnokratikus elvű rendezésének, a homogenizálásnak, az Endlösungnak. De a Gombár Csaba is föltette későbbi kérdésben – hogy ugyanis a modernitás biztosításával nem jár-e törvényszerűen együtt az etnopolitizálás nemzetköziesedése – már benne rejlik a kikerülhetetlen válasz: de, vele jár. (Sőt, ez már meg is történt.) Mint ahogy vele jár a vallások és a

tőkék, a hadseregek és a kormányok, a kultúrák interferenciája és az olajéhség internacionalizálódása, ugyanúgy mint a fundamentalizmus és a buddhizmus terjedése, a gazdasági válságok és a kolonizációk vagy a munkaerőpiac és a migráció egyetemessé válása is.

Osztom Gombár Csaba ózdkodását a téren, hogy az állam kezelje az etnikai ügyeket. S nagy babért aratnék, ha tudnám a megoldást, hogyan lehetne ebben megakadályozni, valamint lehetetlenné tenni az egyetemessé váló etnikai konfliktusosságot is. Tisztán etnikai alapú pártokról azonban ez idő szerint még nincs igazán szó, s ha lenne, Gombár Csaba szavával élve valóban „a 20. század végi párttörténelem torzszülöttjéről” volna szó. De minthogy nem zárható ki jövőendő keletkezésük, érdemes lenne róluk azt gondolni, hogy mint minden másfajta érdekracionalitás képviselőjében parlamenti szintre tornászódó párt, ez is csupán részérdekek partikuláris képviselőjét vállalhatná másokkal szemben vagy egyetértésben, így szavának (pusztán etnikai jellege miatt) nem jutna több súly, mint másokénak. (Nem szólok itt a fals demokráciák fasizálódásának esélyeiről, az apartheidről és más etnikus alapú tévideológiáról.)

Éppen úgy gondolom, ahogyan Gombár is: az állampolgárok kulturális sokféleségével, politikai kultúrájával, mentalitáshagyományai-val együtt kell létezzen az etnikus identitás lehetősége, elfogadottsága, megtúrtsága. De ahogy a vallás vagy az etnikum államtól való 19. századi elkülönítésére alig történtek kísérletek, úgy az etnikai csoportozatok toleráns kezelésére, elismerésére is alig. Sőt, épp ellenkezőleg, vegyük példaként régiókat: ahol ma a legmérgeesebb harc dúl, mondjuk a volt Jugoszlávia területén, ott rendezték évtizedekig az „együtt élő népek ideális barátságaként” aposztrofált helyzetben azokat a nemzetközi konferenciákat, amelyeken a tökéletes szimbiózis bizonyítása volt a cél. (A jugoszláviai látszatkonszenzusos „etnikai harmónia” háború utáni rendszere a mai napig elsőrangon hivatkozott példának számít a francia jogi és igazgatási szakirodalomban.) Ahol ma a legtöbb géppuska ugat, a volt Szovjetunióban, ott volt a legszilárdabbnak deklarált „szövetségbe forrt” egység. Ahol a legelőször robbant a mesterséges homogenizáltság hamissága, Romániában, ott a legkitar-tóbb a (szerencsére javarészt elvi-ideológiai vagy programos szintű) kisebbségellenesség. Mit takar ez, s mit hozhat a jövő jobbat, kielégítőbbet...?

A 19. századot a „fajok századának” minősítették a kortársak, gondolom a nagybirodalmak szétesése, a nemzetek keletkezése, föl-épülése okán. A 20. század ímígyen lehet még az etnikumok százada. Ki tudhatná, mit hoz a 19. század? Talán a közösségeké lesz – vagy netán az egyénéé...?

Végezetül még egy parciális megjegyzés. Magam sem hiszek, Gombárral tartva, a fajelméletek, etnikai kizárólagosságok, szeparatizmusok, hamis demokratizmusok „egynemű” megoldásaiban. Úgy vélem, a már önmagát reprezentáló etnikum, erre rákényszerítve vagy valamely kihívást elfogadva lép a nyilvánosság elé. De sejdítenünk

kell, hogy mögöttük ott vannak a többiek, az önreprezentációt nem vállalók, a gyöngébbek, a lokális miliőben meghúzódók, a szunnyadó vagy rejtett identitásúak. Magyarországon a (történészek és néprajzosok java része szerint már asszimilálódott, nem létező) kunokat, Franciaországban pedig az ugyanilyen státusú, sőt a kunokéhoz hasonló történeti szerepű, kiváltságú, gazdálkodású, s ugyancsak fölszívodottnak nyilvánított gasconokat kutattam – kívülállóként, nyelvi és kulturális mássággal, de érdeklődéssel. Annyit sikerült tőlük kitudnom, hogy léteznek, holott halottnak vélik őket, őrzik kultúrájuk, mentalitásuk, gazdálkodási tradícióik, jogszokásaik, gasztronómiai specialitásaik titkait (holott ezek szétfoslását adta hírül a történeti irodalom), s nem óhajtanak ezekkel államszintű érdekközvetítésbe, képviseltesbe, harcba, lobbizásba kezdeni. Ha békén hagyják őket, akár föl is szívódnak. De ha nem, ha kötelező lesz nagy mellénnyel magyarnak vagy franciának lenniök, akkor inkább választják a lokális-regionális másságot, valódi identitásukat, a várható megbélyegzéssel, kolonizációval, miegyébbel együtt. S a legkevésbé sem kívánják, hogy őket bárki is, bárhol is képviselje, kollektív jogokkal ajándékozza meg stb. De adódhat alkalom, amikor a nemzeti erőfölény alábbhagyhat, s amikor az önérték többre méltatik, mint az engedélyezett. Nos, ekkor jön az etnikumok, a virtuális kisebbségek valódi reneszánsza. S hogy az mivel jár majd, nem tudhatjuk...

Mindenesetre előnyei lehetnek... Az EXPO tervének lemondása után például a nagykunok bejelentették, hogy a kunok bevándorlásának emlékévére tekintettel vállallják a már fölépült létesítmények hasznosítását nagyszabású fesztiválsorozat céljaira...

IRODALOM

- Agursky, Mikhail 1994. Szovjet kommunizmus, orosz nacionalizmus. 2000, április, 15–20.
- Anderson, Benedict O'G. 1994. Távolági nacionalizmus. 2000, február, 17–22.
- Bíró A. Zoltán 1990. Intézmény–képviselet–civil társadalom. Tanulmány és vitaanyag. *Átmenetek*, 1, 5–19.
1994. Nagy és Kis Történetek. 2000, május, 7–10.
- Chaliand, Gérard 1985. *Les minorités à l'âge de l'Etat-nation*. Paris: Fayard
- Csepeli György 1988. Negatív identitás Magyarországon. *Társadalomkutatás*, 4, 27–38.
- Dahrendorf, Ralph 1994. *A modern társadalmi konfliktus*. Gondolat, 42–55.
- Daun, Ake 1988. „Svédség” mint akadály a kultúráközi érintkezésben. In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1988. *Nemzeti kultúrák...* 107–144.
- Descola, Ph.–Lenclud, G.–Severi, C.–Taylor, A.-C. 1993. A kulturális antropológia eszméi. *Századvég*, 13–73., 195–232.
- Easton, David 1959. Political Anthropology. In: B. J. Siegel, (Ed.) *Biennial Review of Anthropology*. Stanford 210–262.
- Echelard, Yves 1988. *La longue marche des paysans bretons*. Editions H. A. Rennes

- Gaunt, David 1984. Történelem és antropológia. *Világtörténet*, 4., 3–16.
- Geertz, Clifford 1973. Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture. In: *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic, 3–30. Magyarul: A sűrű leírás. In: Vári A. (szerk.) *Antropológusok a csónakban*. Akadémiai Kiadó, 13–61.
- 1983. *Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York: Basic
- 1988. A kultúra fogalmának hatása az ember fogalmára. *Kultúra és Közösség*, 4, 67–75.
- 1994. A forradalom után: A nacionalizmus sorsa az új államokban. In: *Az értelmezés hatalma*. Századvég, 104–125.
- Gellner, Ernst 1983. *Nations and Nationalism*. London.
- Georges, Pierre 1984. *Géopolitique des minorités*. Paris: P.U.F.
- A. Gergely András 1988. Egy civiltársadalmi lehetőség: az etnoregionális alternatíva. *Valóság*, 5, 98–107.
- 1990. Ragacsos haladás I-II. *Élet és Irodalom*, július 13., július 20.
- 1994. Rendszerváltoztatás és makrostruktúra. In: Várnai Gy. (szerk.) *Kormány a mérlegen, 1990–1994*. Korridor, 54–77.
- Glazer, Nathan 1983. *Ethnic Dilemmas 1964–1982*. Cambridge–London: Harvard University Press
- Gunder Frank, André 1991. Les mouvements sociaux dans l’histoire récente. In: *Le Grand Tumulte?* Paris: La Découverte, 153–201.
- Herskovits, M. J. 1988. Kulturális relativizmus és kulturális érték. *Kultúra és Közösség*, 4, 52–60.
- Hobsbawm, Eric 1987. *Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914*. In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1987, 127–197.
- 1990. Közép-Európa, politika és kultúra. *Társadalmi Szemle*, 1. kötet, 78–82.
- Hofer Tamás (szerk.) 1984. *Történeti antropológia. Antropológiai írások*. MTA Néprajzi Kutató Csoport
- (szerk.) 1987. *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA Néprajzi Kutató Csoport
- Hofer Tamás–Niedermüller Péter (szerk.) 1988. *Nemzeti kultúrák antropológiai metszetben*. MTA Néprajzi Kutató Csoport és OSZK Magyarországtudató Csoport
- Hoppál Mihály 1986. Etnikus tudat és kisebbség. *A II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*, 2. köt. 446–461.
- Horowitz, Donald L. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press
- Idegengyűlölet, másság, tolerancia. 1993. *INFO-Társadalomtudomány*, 25
- Jacque, André 1985. *Les déracinés. Fémugiés et migrant dans le monde*. Paris: La Découverte
- Joó Rudolf 1988. *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Gondolat
- Karsai László 1986. *Flamandok és vallonok*. Kossuth
- Kiss Balázs 1994. Tagoltság és világkép. Csúrka István politikai írásai. In: Balogh István (szerk.) *Törésvonalak és értékválasztások*. MTA PTI 483–513.
- Koestler, Arthur 1990. *A tizenharmadik törzs. A Kazár Birodalom és öröksége*. Budapest: Kabala KFT
- Komoróczy Géza 1992. Bezárkózás a nemzeti hagyományba. *Századvég*, 183–341, 393–399.
- Koralka, Jiri 1984. Nemzet állam nélkül. *Világtörténet*, 4, 100–117.
- Lafont, Robert 1967. *La révolution régionaliste*. Paris: P.U.F.
- Leach, E. R. 1954. *Political Systems of Highland Burma*. Boston: Beacon Press
- Le Goff, Jacques et. all. 1984. *La société face au racisme*. Edition Complexe, Paris, 29–278.

- Leiris, Michel 1951. *Race et civilisation*. Paris: Unesco–Gallimard; valamint in: *Cinq études d'ethnologie*. Ed. Denol, Paris 1969.
- Lewis, Oscar 1970. Random House. *Anthropological Essays*. New York.
Magyarul részlet: A szegénység kultúrája. *Kultúra és Közösség*, 1988/4, 94–105.
- Loughlin, J. 1985. Regionalism and Ethnic Nationalism in France.
In: Mény–Wright *Centre-Periphery Relations in Western Europe*. London: Sage
- Löfgren, Orvar 1988. Gondolatok a nemzeti érzés kulturális szerveződéséről.
In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1988, 145–179.
- Lyotard, Jean-François 1979. *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir*. Paris: Minuit. Magyarul in: *A posztmodern állapot*. J. Habermas, J.-F. Lyotard, R. Rorty tanulmányai. Századvég 1993. 7–144.
- Maine, H. S. 1988. *Az ősi jog*. Gondolat
- Malinowski, B. 1972. *Baloma*. Gondolat
- Manganaro, Marc (Eds.) *Modernist Anthropology. From Fieldwork to Text*. Princeton Univ. Press
- Markarjan, Edvard Sz. 1987. A kulturális hagyományok elméleti kulcskérdései. In: *Hagyomány és hagyományalkotás...* 67–103.
- Masaryk, T. G. 1935. *A nemzetiségi kérdés*. Bratislava: Práger
- Mendras, Henri 1994. *La fin des paysans*. Arles: Babel, 37–74, 285–327.
- Mény, Yves 1982. *Dix ans de régionalisation en Europe: bilan et perspectives*. Paris: Cujas
- Mihailescu, Vintila 1993. Identitás és hit. In: Bodó J.–Túros E. (szerk.) *V. M. írásai*. Antropológiai Műhely 3, Kommunikációs Antropológia Munkacsoport, Csíkszereda, 34–35.
- Mihailescu, Vintila (és vitatársai). 1990. Az ember – antropológiai nézőpontból.
In: Rostás Zoltán (szerk.) *Átmenetek*, 1, Kommunikációs Antropológia Munkacsoport, Csíkszereda, 23–30.
- Morgan, Prys 1988. *Az elmúlástól egy átfogó látomásig: A walesi múlt keresése a romantikus korban*. In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1988. 180–261.
- Mullard, Chris 1985. *Race, Power and Resistance*. London: Routledge and Kegan Paul
- Nemzeti kultúrák antropológiai metszetben*. 1988. Tanulmánygyűjtemény.
Szerk. Hofer T., Niedermüller P. MTA Néprajzi Kutató Csoport és OSZK Magyarágkutató Csoport
- Passeron, Jean-Claude 1991. *Le raisonnement sociologique*. Paris: Nathan, 57–87., 247–256., 291–334.
- Róheim Géza 1988. (1967) A modern nemzetek. *Kultúra és Közösség*, 4, 78–93.; valamint In: *Psychanalyse et anthropologie*. Paris: Gallimard
- Róheim Géza 1993 (1931) *A csurunga népe*. Budapest
- Rupasinghe, Kumar 1986. *Notes Toward a Research Programme: Ethnic Violence, Human Right, and Early Warnings*. Unesco Yearbook on Peace and Conflict Studies, 191–233.
- Sahlins, M.-D. 1961. The segmentary Lineage: an Organisation of Predatory Expansion. In: *American Anthropologist*. (63) 322–345.
- Sebestyén Éva 1990. A hatalom és az autoritás: a falufőnök és az ágazatvezetők viszonya Angolában. In: *Etnológiai tanulmányok*, 5. Történelem és Kultúra sorozat. Budapest: MTA Orientalisztikai Munkaközösség, 102–106.
- Shils, Edward 1987. *A hagyomány*. In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1987, 15–66.
- Smith, W. D. 1981. *The Ethnic Revival*. Cambridge Univ. Press
- Sumner, William Graham 1978. *Népszokások*. Gondolat
- Swartz, M.–Turner, V.–Tuden, A. (Eds.) 1966. *Political Anthropology*. Chicago
- Szabó Máté 1983. A Birodalomtól a nemzetállamig. A német nemzetfelfogásokról (1767–1815). *Világosság*, 8–9, 494–502.

- Szabó Miklós 1988. Történelmi nemzet-etnikus tudat. *Világosság*, 8–9, 582–589.
- Szeli István 1986. Az erózió ellen. *Fórum Novi Sad*, 11–42.
- Terray, Emmanuel 1969. *Le marxisme devant les sociétés „primitives”: deux études*. Paris: Maspero
- Tiryakian, Edward A.–Ronald, Rogowski 1985. *New Nationalism of the Developed West*. Boston: Allen & Unwin
- Vajda Mihály 1990. Hozzárendelt tudat és osztályelemzés: elmélet versus empiria. In: *Marx után szabadon...* Gondolat, 65–96.
- Veres Ildikó 1987. Az önazonosság megtartásának lehetőségei a kisebbségi létben. *Filozófiai Figyelő*, 2, 23–39.
- Voutat, Bernard 1992. *Espace national et identité collective*. Lausanne: Inst. de Science Politique
- Walzer, Michael 1994. Másság és politika. *2000*, november, 9–14.
- Walzer, M.–E. Kantowicz–J. Higham–M. Harrington 1982. *The Politics of Ethnicity*. Harvard Univ. Press
- Winckler, E.-A. 1970. Political Anthropology. In: Siegel, B.-J. (Ed.) *Biennial Review of Anthropology*. Stanford